

מהשוואת העברית-המקראית לערבית בחיבור 'תַּפְסִיר אֶלְאֶלְפֶאט' לַאבו אֶלְפֶרַג' הָארוֹן

נאסר בסל

א. הקדמה

'תפסיר/שרח אלאלפאט' אלצעבה פי אלמקרא' (=פירוש המילים הקשות במקרא),¹ לאבו אלפרג' הארון,² הוא גלוסר דו-לשוני, עברי/ארמי-ערבי, ללשון המקרא כולו, וכנראה, הוא ספרו האחרון של המלומד הקראי החשוב והבולט הזה.³

גלוסרים ללשון המקרא ורשימות מילים הם סוגה שקדמה לתרגומו של רב סעדיה גאון לתורה. אבו אלפרג' המשיך, למעשה, את דרכם של מחברים שקדמו לו, וכתב גלוסר ללשון המקרא כולו, על חלקו הארמי. כנראה, 'תפסיר אלאלפאט' הוא הגלוסר היחיד הידוע לנו, שהקיף את כד ספרי המקרא. בסיומו הזכיר אבו אלפרג', במפורש, שכתב אותו לבקשתו של אבו אלטייב שמואל בן מנצור – זיהויו אינו ברור – בשביל שני בניו.⁴

'תפסיר אלאלפאט' בנוי על פי סדר המקראות. הוא נכתב לאחר שאבו אלפרג' סיים את שני ספרי הדקדוק שלו, 'אלמושתמל' ו'אלכאפי', שכן ב'תפסיר אלאלפאט'

1 להלן, 'תפסיר אלאלפאט'. שם החיבור איננו מוזכר בכתבי היד הזכרה אחידה, והוא מופיע בכתבי היד בצורות שונות. על שמותיו השונים של החיבור ראה, למשל, בסל, ריאליה, הערה מס' 1.

2 אחד מבכירי המלומדים הקראים, שחיו בירושלים במאות העשירית והאחת-עשרה. הוא כתב על נושאים מגוונים, כגון פרשנות המקרא ודקדוק לשון המקרא בכללותו. על אבו אלפרג' וכתביו נכתבו לאחרונה מחקרים רבים. ראה למשל, אלדר, תורת; בסל, החלק הראשון, 193, הערה 10; בסל, קטע חדש, 227-225; בסל, ריאליה, א; גולדשטיין, תלכיץ, 17-44; כאן, טקסטים דקדוקיים, 7-11; כאן, מסורות מזרחיות, 85-88; ממן, המחשבה, 80-81; ממן, המקור, 119-122; ממן, השביעי, 83-84; ועוד.

3 ראה גם גולדשטיין, גלוסר, 373; בסל, ריאליה, א.

4 סיום זה נשתמר בשלמותו בשני כתבי יד: NLR Evr.-Arab. I. 1391, 4344; וחלקית בשני כתבי יד: NLR Evr.-Arab. I. 4461, 4598. גולדשטיין (גלוסר, 361-374) פרסמה סיום זה בלויית תרגום לאנגלית ופירושו.

הוא הזכיר, במפורש, שהוא דן בתופעות מסוימות שהוזכרו בשני ספריו אלה, ואף דאג להזכיר, לעתים רחוקות ביותר, שהוא הוסיף על הנאמר בהם, כפי שנראה להלן בדיונו בלמ"ד שבצורת 'לְמַחֲזִיק' (דניאל יא, 1).⁵

הסדר הרגיל בכל ערך הוא משולש: (א) הערך, בדרך כלל, מילה אחת, אך לעתים, צירוף של שתי מילים או יותר; (ב) התרגום לערבית; (ג) שבר מפסוק אסמכתה.⁶ כאשר המילה יחידאית, אבו אלפרג' תרגם לערבית והוסיף מילה המתארת את הבנת מילת הערך על פי ההקשר: למשל, "מן אלמוצ'ע" (= על פי ההקשר); "מן אלמעני" (= על פי המשמעות [בהקשר]); "מן אלקרינה" (= על פי ההקשר, השכנות); "מן אלמג'אורה" (= מן התקבולת, מן הקרבה בפסוק).⁷

בסיום חיבורו הזכיר אבו אלפרג', שהוא דן בשני סוגי מילים: (א) מילים קשות במקרא ("אלאלפאט" אלצעבה פי אלמקרא"); (ב) מילים שיש בהן מידת-מה של קושי ("מעמא יכון מן אלאלפאט" קדר מא מן אלצעובה"), אשר משמעויותיהן אינן שכיחות ונפוצות במקרא, והכוונות בהן אינן ברורות, כפי שהן במילים ברורות ושכיחות, כגון 'ארץ', 'שמים' ועוד.⁸

בערכים רבים הוסיף אבו אלפרג' הסברים דקדוקיים או פרשניים, לעתים פירושים אלה ארוכים ואף ארוכים מאוד יחסית לגלוסר בכללותו.⁹

ב. השוואת העברית-המקראית לערבית

1. הקדמה

בשני מאמרים קודמים הצגתי את דרכו של אבו אלפרג' בשני עניינים. האחד – דרכו בפירוש ובזיהוי של כמה מענייני ריאליה,¹⁰ והאחר – הצגת דרכו של אבו אלפרג' בהשוואת הלשונות, אגב דיוניו בהשוואת העברית-המקראית ללשון חכמים, לארמית-המקראית ולארמית התרגום.¹¹

5 ראה להלן, §2.א.

6 על סדר זה בגלוסרים ועל מאפיינים נוספים שלהם ראה, למשל, אלדר, גלוסוגרפיה, 23-29.

7 עניין זה יידון באריכות בספרי (לעיל, סוף א) בלוויית דוגמאות מהחיבור 'תפסיר אלאלפאט'.

8 ראה גולדשטיין, גלוסר, 373, ותרגום הדברים לאנגלית שם, 364. אפיון המילים הנדונות בחיבור מחייב מחקר מקיף לכל הערכים. עתה התמונה אינה ברורה כל צורכה, והעניין יידון, כאמור לעיל, בהרחבה בספרי.

9 למשל, הדיון הדקדוקי בצורת 'יְתַרְדְּנָה' (ירמיהו ט, 17) – NLR Evr.-Arab. I. 1346.

10 170-3: 2169 א, והפירוש הארוך לצורת 'מִשָּׂא' (ירמיהו כג, 33) – NLR Evr.-Arab. I.

11 1346, 182: 1 – 184: 17.

10 ראה בסל, ריאליה.

11 ראה בסל, השוואה.

אבו אל־פַּרְג' הכיר את השפה הערבית ואת ספרותה הדקדוקית היכרות קרובה מאוד. הוא סיגל את התיאוריה הדקדוקית הערבית הקלאסית, בעיקר מבית מדרשו של המדקדק הערבי הדגול אבן אלסראג',¹² כדי לתאר את דקדוקה ותחבירה של לשון המקרא. במילים אחרות, הוא כתב את דקדוק לשון המקרא, אגב השוואה מפורשת לדקדוקה של השפה הערבית.¹³

כך נהג אבו אל־פַּרְג', בעיקר, בספרי הדקדוק שלו, אלמושתמל ואלכאפי, ואילו בתַּפְסִיר אֲלֵאֲלֵפֵאט' ההשוואות הדקדוקיות הן מעטות יחסית, ועיקר ההשוואות לערבית הן השוואות סמנטיות.

ההשוואות האלה לערבית, לעתים הן מפורשות, אך בדרך כלל הן סמויות ומגוונות. רוב הדוגמאות הן תרגומים באמצעות מקבילים אטימולוגיים בערבית בעלי אותה המשמעות (א3). הסוגים האחרים הם:

תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית ואחריו פירושו בלשון השגורה
(ב3);

תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית, והבאת הסבר אחר בשם יש-אומרים (ג3); ההשוואה למקביל האטימולוגי בערבית באה בשם יש-אומרים (ד3);

תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית בלויית פירוש דקדוקי תומך (ה3);
תרגום באמצעות מבנה דקדוקי מקביל בערבית (ו3).

2. השוואה מפורשת לערבית

להלן שתי דוגמאות של השוואות מפורשות לערבית ב'תַּפְסִיר אֲלֵאֲלֵפֵאט', אחת דקדוקית והאחרת סמנטית.

א. השוואה דקדוקית מפורשת לערבית:

הלמ"ד בצורת 'לְמַחְזִיק' (דניאל יא, 1)

המקור:¹⁴ עֲמְדֵי לְמַחְזִיק וּלְמַעוֹז לוֹ וְקוֹפֵי לֵאכּוֹן מְקוּיָא וּלְמַחְצוֹן לֵה אֲנַמָּא פִּסְרַת לְמַחְזִיק לֵאכּוֹן מְקוּיָא וְלִם אֲפִסְרָהָא לְמְקוּיָא כְּמֵא פִּסְרַת אֲלַגִּיר לֵאן <אללאם> אֲלֵתִי פִּיָּהָא הִי לֵאם כִּי אֲלִמְסַמָּאָה אִי־צ'א לֵאם אֲלַגְרִי' וְהִד'הָ אֲלֵלֵאם לֵא תִדְכִּיל

12 ראה בסל, החלק הראשון, 193, והערה 11.

13 ראה למשל, שם, 199-206.

14 במובאות בערבית-יהודית נוספו לתועלת הקורא והמעייין סימני הבחן, שלעתים אינם בכתב היד, וכן נוסף ניקוד עברי.

עלי אלאסם אלד'י ליס במצדרר בל עלי אלאסם אלד'י הו מצדרר נחו ויילכו כל העם
 לאכל ולשתות ולשלח מנות ואש <ב> אהה אלמפידה הד'ה אללאם בדכ'ולהא עלי
 אלמצדרר כון מא דכ'לת עליה <מנה> גרצ'א לל <פ> אעל... ט'אהרהא ט'אהר לאם
 אלגרץ' כקול אלקאיל פי אלערבי וקופי לאקי פלאן אי גרצ' בוקופי תקויתה
 ופי אלעבראני לא תרכ'ל הד'ה אללאם עלי אלפעל אלמסתקבל כאלערבי... וקד
 מצ'י אלכלאם פי אקסאם אללאם מסתקצא פי כתאבי אלמשתמל ואלכאפי מן
 דון מא ד'כרתה האהנא פי ט'ני פלד'לך אורדתה"¹⁵.

התרגום: עמדי למחזיק ולמעוז לו (דניאל יא, 1) – 'וקופי לאכפון מקריא ולמחצן לה'
 (= עומדי כדי שאהיה מחזק ומבצר בשבילי). תרגמתי 'למחזיק' (שם, שם), 'לאכפון
 מקריא' (= כדי שאהיה מחזק), ולא תרגמתי אותה 'למקרי' (= למחזק), כפי שתרגמתי
 את האחרות, משום שהלמ"ד שבה היא 'לאם פ', כלומר, למ"ד (בהוראת) 'פ' (= כדי
 ש), המכונה (בערבית) גם כן 'לאם אלגרץ' (= למ"ד לציון המטרה).¹⁶ והלמ"ד הזאת
 אינה נוספת לשם, שאינו (צורת) מקור, אלא לשם שהוא (צורת) מקור, כגון ויילכו
 כל העם לאכל ולשתות ולשלח מנות' (נחמיה ח, 12) ודומיו, שבהם הלמ"ד הזאת
 מביעה בהיווספה ל(צורת) המקור את היות הצורה, שנוספה אליה מטרת (פעולת)
 הפועל... הפשט שלה כפשט של הלמ"ד לציון המטרה, כפי שאומרים בערבית וקופי
 לאקרי פלאן (= עומדי לחזק את פלוני), כלומר, מטרתי בעומדי היא לחזק אותו.
 ובעברית, הלמ"ד הזאת אינה נוספת לפועל בעתיד כמו הערבית... וכבר דובר על
 סוגי הלמ"ד עד תום בשני ספריי¹⁷ אלמושתמל ואלכאפי, בלי מה שהזכרתי אותו
 כאן – כך אני חושב – ולכן הבאתיו (כאן).

כוונת דברי אבו אלפרג' היא: הלמ"ד בצורת 'למחזיק' (דניאל יא, 1) משמעותה 'כדי
 ש', והיא באה כאן לפני צורה שמנית, שהיא 'אסם פאעל' (= כינוני פועל). שימוש
 זה אינו רגיל, מכיוון שהלמ"ד הזאת, שמשמעותה 'כדי ש' באה בראש צורת המקור
 בעברית, כגון צורות המקור ב'ויילכו כל העם לאכל ולשתות ולשלח מנות' (נחמיה
 ח, 12), שכידוע, משמעותן 'כדי לאכול וכדי לשתות וכדי לשלח'.

כאמור לעיל, הדיון בלמ"ד שבצורת 'למחזיק' (דניאל יא, 1) חסר בשני ספריו
 'אלכאפי ואלמושתמל', ואבו אלפרג' משלים אותו כאן. הוא מכנה את הלמ"ד

15 כתב יד הספרייה הלאומית של רוסיה, מס' 1391 NLR Eyr.-Arab. I. (387: 4-6).
 מובאה זו נשתמרה במלואה גם בכתבי היד האלה: 2980 NLR Eyr.-Arab. I. (92-99):
 3645; (6 NLR Eyr.-Arab. I. (58: 16-17, 67: 1-2); 4461 NLR Eyr.-Arab. I. (156: 12-15).

16 ראה רייט, דקרוק, ב, 28A.
 17 ואולי, בשני הספרים, וכוונת דברי אבו אלפרג' היא לשני הספרים שלו.

הזאת בשמותיה בדקדוק הערבי: 'לֵאם כִּי', כלומר למ"ד המשמשת במשמעות 'כִּי' (= כדי ש) בערבית, או 'לֵאם אֶלְגֶרֶץ' (=הלמ"ד [לציון] המטרה), כפי שכינה אותה אבו אלְפֶרַג' גם ב'כאפי' שלו,¹⁸ אגב דיונו בצורות מקור, כגון 'לְהִבְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה' (בראשית א, 14); 'לְהִזְכִּיר אֶת עֲוֹנֵי' (מלכים א יז, 18), כלומר 'כדי להבדיל', 'כדי להזכיר'.

כדוגמה ל'לֵאם אֶלְגֶרֶץ' (=הלמ"ד לציון המטרה) בערבית הביא אבו אלְפֶרַג' את המשפט 'וקופי לְאֶקְוִי פֶלְאן' (=עומדי כדי לחזק את פלוני), שבה הלמ"ד באה לפני צורת עתיד, ומציין ששימוש כזה אינו מצוי בערבית. כלומר הוא השווה את משמעות הלמ"ד בצורת 'לְמַחְזִיק' (דניאל יא, 1) ללמ"ד שמשמעותה 'כדי ש' בערבית, המזדמנת בה לפני צורות מקור וצורות עתיד, והביא דוגמה לשימוש למ"ד זאת בערבית לפני צורת עתיד, שאינו קיים בערבית. כלומר השוואה לצורך ציון ההבדל בין שתי השפות.

2.1. השוואה סמנטית מפורשת לערבית

יָחַ (שמות כח, 28)¹⁹

המקור: יָחַ יתועזע קריבא מן אלערבי וקיל אן אלחית פיה במת'אבה עיין מן וְלֹא יָעַ התרגום: יָחַ (שמות כח, 28; לט, 21) – יְתַעְזַע – יודעזע, יתנדנד, קרוב לערבית (במשמעותו), ונאמר שהח"ת בו במקום עי"ן, מן וְלֹא יָעַ (אסתר ה, 9).

אבו אלְפֶרַג' תרגם בלשון 'יתועזע' (=יודעזע, יתנדנד), והוסיף שמשמעות זו קרובה לערבית, כלומר יש קרבה סמנטית וְלֹא דמיון מלא בין שתי השפות, מעין צורות מאותו השדה הסמנטי. נראה, שכיוון למקבילים האטימולוגיים בערבית 'נזח' (نزع), 'התרחק'; 'זאח' (أح), 'זו', 'התרחק'. בערבית 'לזוז' מן המקום, ובהעברית 'לזוז' בנדנד וזעזוע.²⁰

אבו אלְפֶרַג' הביא בשם יש-אומרים, שהח"ת בצורת 'יָחַ' היא תמורת עי"ן, וגזר את המשמעות מן 'וְלֹא יָעַ' (אסתר ה, 9), שתרגמה בחיבורו 'תפסיר אלאֶלְפֶאט': "ומא תועזע" (=ולא הזדעזע, התנדנד).²¹ כלומר, גם בפירוש זה יש הקבלה למקביל האטימולוגי בערבית הן בגיזרון הן במשמעות, והוא תומך בתרגומו.

18 ראה כאפי, ב, 850-853.

19 ראה כ"י NLR Evr.-Arab. I. 1346, 334.

20 דב"א, א, 481:4 "יתחוח" (=יזוז ממקומו); רס"ג על אתר: "תזול" (=תסור).

21 ראה NLR Evr.-Arab. I. 4461, 143:3.

3. השוואה סמויה לערבית

3.א. תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית

במקומות רבים ב'תפסיר אלאלפאט' תרגם אבו אלפרג' מילים מקראיות באמצעות מקבילים אטימולוגיים בערבית. סביר מאוד להניח שהוא כיוון להשוואה לערבית, שכן דוגמאות רבות מהן מופיעות בשני ספרי ההשוואה הידועים בין שתי הלשונות, ה'רסאלה' של יהודה בן קוריש ו'כתאב אלמואזנה' ליצחק בן ברון, וגם בחיבורים אחרים מימי הביניים, שבהם מזוכרת ההשוואה במפורש. להלן, מבחר דוגמאות מן הפירוש לספר ישעיהו.

א. חֶמֶר (ישעיהו כז, 2)

המקור: חמר כ'מר מן חמרא שתה

התרגום: חמר – כ'מֶר (=יין), מן חמֶרָא שְתֶה (דניאל ה, 1).

נראה, שהייתה בפירוש הערך הזה כוונה להצביע על הדמיון בין שלוש השפות: 'חֶמֶר' (עברית), 'כ'מֶר' (חֶמֶר, ערבית), 'חמֶרָא' (ארמית).
 בן קוריש (רסאלה, 154-155): 'תְשֶתֶה חֶמֶר' (דברים לב, 15) תרגום יין – 'חֶמֶר', וכמוהו 'חֶמֶר' (ישעיהו כז, 2) – ותפסירה אלכ'מר (=ותרגומה [לערבית] 'כ'מר' [=יין]), וחזר בן קוריש על ההשוואה לערבית ב'רסאלה', 316-317.
 דב"א (א, 561: 87-88): "ולנא חמר כ'מר מן לגה אלערבי כרם חמר ענו לה. תשתה חֶמֶר ופי אלסריאני חמרא שתה" (=ויש 'חֶמֶר' – 'כ'מר' [=יין], מן הערבית 'כֶּרֶם חֶמֶר עֲנוּ לָהּ' [ישעיהו כז, 2], 'תְשֶתֶה חֶמֶר' [דברים לב, 15]. ובארמית: 'חמֶרָא שְתֶה' [דניאל ה, 1]).
 בן ברון, מואזנה, 49: "תשתה חמר אלכ'מר" (= 'תְשֶתֶה חֶמֶר' [דברים לב, 15] – 'אלכ'מר' [=יין]).

ב. בַּחֲצֵן (ישעיהו מט, 22)

המקור: בַּחֲצֵן פי אלחצ'ן מן וַחֲצֵנוּ מַעֲמֶר

התרגום: בַּחֲצֵן – פי אלחצ'ן (=בחיק), מן וַחֲצֵנוּ מַעֲמֶר (תהלים קכט, 9).

בן קוריש (רסאלה, 326-327): באלחצ'ן (=בחיק), וכמוהו דב"א (א, 577: 96): "פי אלחצ'ן" (=בחיק).

בן ברוך (מואזנה, 52): "מג'אנס ללחצ'ן ואלמחתצ'ן והו מא דון אלאבט אלי אלכשח"
(=דומה ל'חצ'ן, ואלמחתצ'ן, והוא מה שמתחת לבית-השחי עד למותניים).²²

ג. וְחֶשֶׁשׁ (ישעיהו ה, 24)

המקור: וְחֶשֶׁשׁ ואלחשיש מן תְּהָרוּ חֶשֶׁשׁ

התרגום: וְחֶשֶׁשׁ – וְאֶלְחֶשֶׁשׁ (=והעשב היבש), מן תְּהָרוּ חֶשֶׁשׁ (ישעיהו לג, 11).

בן קוריש (רסאלה, 260-261): חשיש, ובן ברוך השווה במפורש לערבית:²³ "מג'אנס
ללחשיש" (=דומה ל'חשיש' [=עשב יבש]). ותרגמו בלשון חשיש: יפת על אתר²⁴
ורב"א.²⁵

ד. מְטוּעֵנִי (ישעיהו יד, 19)

המקור: מְטוּעֵנִי מטעוני מן אלמג'אורה

התרגום: מְטוּעֵנִי – מְטַעֲוֵנִי (=דקורי [חרב]), מן הקרבה בהקשר ולמילת 'חֶרֶב').

תחילה תרגם אבו אלפרג' באמצעות המקביל האיטימולוגי בערבית מטעוני (=דקורי),
כלומר השווה במוסווה לערבית. אחר כך הוסיף שפירוש זה נקבע על פי הקרבה
בהקשר הפסוק ('מג'אורה').

בן קוריש (262-263) הביאו ברשימת ההשוואות לערבית, אך ההשוואה עצמה
לא שרדה בכתב היד; בן ברוך (מואזנה, 58): "מג'אנס ללטען" (=דומה ל'טען'
[=דקירה]). ונראה, שזו כוונת דב"א (ב, 18: 23): "ב'מטעוני אלסיף עלי מסמועה"
(=דקורי חרב כמשמעו [בערבית?]).

ובלשון 'טען' תרגמו גם רס"ג ויפת על אתר (א, 154 ב: 7).

ה. נְעֻתָם (ישעיהו ט, 18)

המקור: נְעֻתָם אנעתם יעני אט'לם מן אלמוצ'ע

התרגום: נְעֻתָם – אֲנַעְתֶּם, רוצה לומר: אֲטַ'לִּם (=החשיך), על פי ההקשר.²⁶

22 ראה בקר, בן ברוך, 114. לפי ריב"ג (אצול, 244: 5-9), יש קצת דמיון בהשוואה בין
'חֶצְוֵן' לבין جُضْن בערבית, ועיין שם.

23 ראה מואזנה, 54; והשווה בקר, בן ברוך, 131.

24 ראה יפת, א, 266 ב: 1; ב, 167 ב [=ב: 13].

25 ראה רב"א, א, 295: 8. תנ"א על אתר: "חסיס", כנראה צורה דיאלקטית של 'חשיש'.

26 ראה בלאו, מילון, 423, עמ' VII.

כמו דב"א (ב, 439:35): "אנעתם אל ארץ יעני אט'לם אלכלד עלי אהלה והו מבנ' עלי אללגה אלערביה פי קולהם אלעתמה והו ענדי אבתדי אלט'לאם" (= 'אנעתם' הארץ, כוונתו, החשיכה הארץ על תושביה, והוא נגזר [בעברית] על פי 'עתם' מן הלשון הערבית כאמור דובריה [אותו מן] 'אלעתמה' [= חושך]. והוא לגביי תחילת החושך).²⁷ ודומה בן ברון:²⁸ "מג'אנס לקו עתם אלליל ואעתם אד'א אט'לם... (= דומה לאמרם [בעברית] 'עתם אלליל' [= 'עתם' הליל] ו'אעתם', כאשר הוא מחשיך). בן קוריש (רסאלה, 282-283) על 'נְעַתְם' (ישעיהו ט, 18): "אצל אלכלמה עתם... ואלעתם פי גריב אלערביה אנטבאק" (= שורש המילה 'עתם'... וה'עתם' בערבית הנדירה – כיסוי).

1. רְצָפָה (ישעיהו ו, 6)

המקור: רְצָפָה רְצִיפָה מן עוגת רצפים

התרגום: רְצָפָה – רְצִיפָה (= גחלת), מן עוגת רְצָפִים (מלכים א יט, 6).

מקביל אטימולוגי במעתק הגאים צד"י (עברית) – צ'אד (ערבית).

בן קוריש: "קרצה רצ'ף משויה עליהא" (= עוגה צלויה על אבנים הלוהטות).²⁹ בן ברון: "מג'אנס לרצ'ף באלצ'אד אלמעג'מה והי אלחג'ארה אלמחמאה... (= דומה ל'רצ'ף' ב'צ'אד' [בערבית], והיא האבנים הלוהטות...)³⁰ אבן בלעם על אתר: "ג'מר נאר... ופי כלאם אלערב יסמי אלחג'ארה אלמחמאה רצ'פאת באלצ'אד אלמעג'מה" (= גחלת אש... ובלשון הערבים נקראות האבנים המלוכנות באש 'רצ'פאת' באות צ'אד).

1.3. תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית ופירושו בלשון השגורה

נדמה שאבו אלפרג' תרגם לעתים מילולית באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית מתוך כוונה ושאיפה להצביע על הדמיון בין שתי השפות, אך כאשר הוא חש שהתרגום הזה איננו ברור דיו לקוראים, כל שכן לילדיו של מזמין הספר,³¹ הוא דאג לפרש את תרגומו בלשון השגורה והמוכנת. להלן מבחר דוגמאות.

27 אבן בלעם על אתר הביא פירוש זה, המבוסס על ההשוואה לערבית, בשם יש-מפרשים, ודחה אותו.

28 ראה בן ברון, מואזנה, 83; והשווה בקר, בן ברון, 85-86.

29 ראה בקר, רסאלה, 328-329, 560, והשוואה נוגעת ל'רצ'פים' (מלכים א יט, 6).

30 ראה בן ברון, מואזנה, 94; והשווה בקר, בן ברון, 121.

31 לעיל, §א, והערה 4.

ד. נַעְתָּם (ישעיהו ט, 18)

מקור: נַעְתָּם אַנְעַתֶּם יַעֲנִי אֲטִלֶּם מִן אֲלֻמוֹצֵי

תרגום: נַעְתָּם – אַנְעַתֶּם, רוצה לומר: החשיך על פי ההקשר.³⁶

ה. שׁוֹבֵל (ישעיהו מז, 2)

המקור: שׁוֹבֵל אֲלֻסְבָּאֵל מִן אֲלֻמְעֵנִי יַעֲנִי אֲלֻסְרָאֵב

התרגום: שׁוֹבֵל – אֲלֻסְבָּאֵל – השובל, שולי הבגד,³⁷ על פי המשמעות, רוצה לומר: 'הגדיל'.³⁸

אבו אלפרג' תרגם בלשון 'סבאל', כמו יפת על אתר: "אלסביל",³⁹ וקרוב לדב"א: "אלשי אלמסבל" (=משהו מוטה למטה). ואת 'סבאל' פירש אבו אלפרג' בלשון 'שראב' (=גדיל), ולא מצאתי פירוש זה אצל אחרים זולת תנ"א: "אלסראב", כנראה, משקף הגייה דיאלקטית של 'שראב'.⁴⁰

ג. תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית, והבאת הסבר אחר בשם יש'אומרים

במקומות רבים מצאנו שאבו אלפרג' הציע שני פירושים לצורה המקראית. הפירוש הראשון מבוסס על השוואה למקביל האטימולוגי בערבית, והוא פירושו שלו עצמו. הפירוש השני הנוסף הובא בשם יש'אומרים. להלן מבחר דוגמאות.

א. אַפְעָה (ישעיהו מב, 14)

המקור: אַפְעָה אַפְעִי מִן אַפְעָה וְשָׂרְף וְקִיל אַגְ'הַר מִן הוֹפִיעַ מְהַר פְּאָרְן

התרגום: אַפְעָה – אַפְעִי (أَفْعَى) – נחש ארסי, מן אַפְעָה וְשָׂרְף (ישעיהו ל, 6). ונאמר: אַגְ'הַר – אצעק, ארים את הקול, מן הוֹפִיעַ מְהַר פְּאָרְן (דברים לג, 2).

'אַפְעָה' שבעיוננו קשה, הן במשמעה הן בגיזרונה, ולכן נחלקו בפירושה. אבו אלפרג' הביא שני פירושים:

36 ראה לעיל, §3א.

37 ראה רוזי (מילון, א, 629, سَبَلَة, سَبَلَة) המוסיף, שהוא גם סוג בגד רחב.

38 על 'שראב' (=גדיל), ראה שרוני, מילון, ב, 767; בלאו, מילון, 331, شَرَابَة شَرَابَة.

39 הכתיב משקף הגיית תנועת i ב'סין', ואולי אף תנועה ארוכה. ראה בלאו, דקדוק, 20-21, §8ב.

40 רס"ג על אתר: "עצ'דך" (=זרועך); אצול, 698: 27; دلالك (=תלתלי שערך), וכמוהו אבן בלעם וראב"ע על אתר, בן מוכארך, ב, 364: 11.

הראשון: פירושו שלו עצמו, הוא תרגמה בלשון 'אפע' המקביל האטימולוגי בערבית, כלומר סבר שהאל"ף בה אות יסוד, והיולדת בפסוקנו היא האפעה. כמו יפת על אתר, שתרגם "אלאפעא",⁴¹ וכן ראב"ע על אתר בשם יש-אומרים. השני: בא בשם יש-אומרים, ולפיו 'אֶפְעָה' שבעיוננו היא צורת פועל במשמעות 'אג'הר' (=אצעק, ארים את הקול), וכך תרגם אבו אלפרג' גם את 'הופיע' שבפסוק האסמכתה. כלומר האל"ף שבראש הצורה נוספת, והיסוד הוא 'פע'. מילולית כמו דב"א, שהביאה ביסוד 'פע' בהוראת 'אג'האר אלצות' (=צעקה, הרמת הקול), והשווה ללשון המשנה.⁴² וקרוב רס"ג על אתר: "אג'הרהם" (=ארים את קולי עליהם).

ב. לְבַעַר (ישעיהו 13)

המקור: לְבַעַר לַתְּבַעַר מִן בְּעֵרְתֶּם הַפָּרִם וּיקָאֵל לַלְּאֲשַׁעְאֵל מִן לֹא תִבְעֵרוּ אֵשׁ
התרגום: לְבַעַר – לַתְּבַעַר – לרעות, לכלות, מִן בְּעֵרְתֶּם הַפָּרִם (ישעיהו ג, 14), ויש
אומרים: לְלֹאֲשַׁעְאֵל – להדליק, מִן לֹא תִבְעֵרוּ אֵשׁ (שמות לה, 3).

לשון 'תבער' ביסודה 'הזנחה והפקרה', ומכאן התפתחה המשמעות 'רעייה', והכוונה, כנראה, 'לכלות, למצות', וכך תרגמתי. עדות לכך מוצאים בדברי יפת ודב"א להלן, וסיוע בהוראת הפועל 'תִּבְעֵר' בערבית פלסטינית מודרנית, שהוא חיפוש חופשי לפרי שנשאר על העץ וקטיפתו, כלומר מיצוי פעולת הקטיפה.⁴³

41 ראה יפת (ב, 262א=|103א: 5, 12-13), שהוסיף בפירושו: 'וט'אהרה הו אן אל־אֶפְעָה אד'א ולדת לם יתמכן אחד יקרב מן פראכ'הא אלא תנפך' עליה ותתחסאה כמה קאל אַשֵּׁם וְאֶשְׁאֵף' (=ופשטו הוא: האפעה, כאשר היא יולדת, לא יוכל מן דהוא להתקרב אל ולדיה, אלא והיא תנשוף עליו ותשאוף/תבלע אותו, כפי שאמר 'אֶשְׁף וְאֶשְׁאֵף'). ונראה שלדעתו זו של יפת כיוון דב"א בביקורתו ובתיאורה כ'הֶקֶם' (=דמיון שווא), ראה ההערה הבאה.

42 דב"א, ב, 471: 8-13: "לפטה פע תקתצי אג'האר אלצות מת'ל כילודה אפעה כאלואלדה אג'הר ופי אלמשנה יקול אשה פועה. ומן לם יקף עלי אשתקאקה יפטרה מת'ל אלואלדה אלאפעא אי מת'ל אלאפעא אד'א ולדת ועלם לם יעלם הל ולאד אלאפעי סהל אם צעב. ומנה אג'האר אלנור הופיע מהר פארן. והופיע אור עננו" (=צורות [הנגזרות מן היסוד] 'פע' עניינן 'אג'האר אלצות' [=צעקה, הרמת קול], כמו 'כילודה אֶפְעָה' [ישעיהו מב, 14], 'כאלואלדה אג'הר' [=כילודת אצעק], ובמשנה [=מדרש] אומרים "אשה פועה" [תנחומא, אמור, יא, והשווה סוטה יא ע"ב]. ומי שלא עמד על גיזרונה יפרשה 'מתל אלואלדה אלאפעא', כלומר כמו האפעה כשתלד, וידוע לא ידע, האם לידת האפעה היא קלה או קשה. וממנו [=מן היסוד 'פע'] 'אג'האר אלנור' [=עליית האור], 'הופיע מהר פֶּאֲרֵן' [דברים לג, 2], 'והופיע אור עננו' [איוב לז, 15]).

43 ראה ברגותי, מילון, א, 114.

בלשון 'תבערתם' תרגם אבו אלפרג' גם את 'פְּעַרְתֶּם' שבפסוק האסמכתה, והוא מילולית כמו תרגום יפת על אתר (א, 78ב: 4): "ללתבער", ועל פסוק האסמכתה (שם, 45ב: 16): "יתבערון אלכרם"⁴⁴.

וכן, דב"א (א, 254: 155-158), אשר תרגם את 'פְּעַרְתֶּם הפְּרָם' שבפסוק האסמכתה: "אבערתם אלכרם אי סיבתמוה" (= 'אבערתם' את הכרם, כלומר הפקרתם אותו).⁴⁵

ג. זרו: (ישעיהו א, 6)

המקור: זרו דרו מן נְאֻזְרִים בְּמִזְרָה יעני מא ד'ר אלד'רוור עלי אלפצע וגירהא ויקאל מא עצרת מן ויזר את הגוה יעני מא עצרת הד' אלג'ראחאת ליכ'רג' מנהא אלקיח...

התרגום: זרו – ד'רו – פוזרו, מן נְאֻזְרִים בְּמִזְרָה (ירמיהו טו, 7), רוצה לומר: לא פוזרו תרופות על הפצע וזולתו.⁴⁶ ויש אומרים: מֵא עֲצָרַת – לא נסחטו, מן ויזר אֶת הַגְּזָה (שופטים ו, 38), רוצה לומר: לא נסחטו הפצעים האלה, כדי שתצא מהם המוגלה...

אבו אלפרג' השווה למקביל האיטימולוגי בערבית זרר, והשוואתו מבוססת גם על מעתק עיצורים זי'ען (עברית) – ד'א' (ערבית). כמו בן קוריש (רסאלה, 322-323): "לם תדרר תלך אלג'ראחאת בד'רוור אלדוא" (= לא זורו הפצעים ההם בתרופה); יפת על אתר (א, 14א: 2): "לם ידרון"; דב"א (א, 505: 57-58) המביא את 'זרו' (ישעיהו א, 6) ב'סוד' זר', שהוראתו 'תרופה', "אס ללד'רוור", ובהמשך (א, 517: 135-136) תרגם 'לא זרו ולא חֶבְשׁו' (ישעיהו א, 6): "מא ד'ררת [נ"א: אד'רת] בד'רוור ולא צ'מדת" (= לא זורו בתרופה ולא נחבשו).

הפירוש השני הוא בלשון 'עצר' (= סחיטה), וכן פירשו רס"ג וראב"ע על אתר.

ד. וְהִזְרָה (ישעיהו נט, 5)

המקור: וְהִזְרָה ואלמד'ראה מן נְאֻזְרִים בְּמִזְרָה יעני אלביצה' אלתי תדחרג'ת אלעש ויקאל אלביצה' אלמד'רה מן כלאמהם בייצים מזורות...

44 בפירושו לפסוק האסמכתה יפת משתמש, במפורש (א, 46א: 2-3), בפועל "יתבערו" בהוראת 'רועות ואינן משאירות דבר'.

45 הוסיף שכמוהו 'זבער בשדה אחר' (שמות כב, 4), ותרגם: "אבאחה ואבעאר... אי אטלק דואבה פי חקל גירה ואבערת" (= הפקרה ורעייה... כלומר, שחרר את בהמותיו בשדה של אחר, והן רעו). ובאותה המשמעות, אך בלשונות אחרים, רס"ג על אתר: "רעיא" (= רעייה); אצול, 102: 32 (על פסוק האסמכתה): ستم الكرم ای رعيتموه, ושרשים, 71:

"רעיתם אותו", וכמוהו בן מובארך, א, 186: 10-13

46 ראה בלאו, מילון, 226, זרר.

התרגום: וְהַזֹּרָה – וְאֶלְמַדְרָאָה (=המתגלגלת),⁴⁷ מִן וְאֶזְרָם בְּמִזְרָה (ירמיהו ט, 7), רוצה לומר: הביצה שהתגלגלה מן הקן. ויש אומרים: אֶלְבִּיצָה אֶלְמַדְרָה – הביצה המקולקלת, מלשונם: "ביצים מוזרות"....⁴⁸

אבו אלְפַרְג' הביא שני פירושים לצורת 'וְהַזֹּרָה' (ישעיהו נט, 5): הראשון: הוא פירושו שלו עצמו. אבו אלְפַרְג' תרגם לערבית באמצעות המקביל האטימולוגי 'אלמד'ראה' (=המתגלגלת), מִן ذُر/ذَرَو (=זרייה ופיזור), וגזר את המשמעות מן 'וְאֶזְרָם בְּמִזְרָה' (ירמיהו ט, 7), שמשמעותן 'זרייה ופיזור'. ממשמעות זו התפתחה, כנראה, משמעות 'מד'ראה' (=מתגלגלת) לביצה, שלא מצאתי במילונים, והיא חידוש במילונה של הערבית-היהודית.

השני: בא בשם ישראומרים, והוא 'מד'רה' (=מקולקלת) מלשון חז"ל, "ביצים מוזרות". מן התרגום בלשון 'מד'רה' (=מקולקלת) ומן ההשוואה ללשון חז"ל למדים, ש'וְהַזֹּרָה' היא צורה יחידאית במשמעה. כך תרגמו יפת⁴⁹ ותנ"א על אתר, וכך תרגם גם רס"ג על אתר, שהביאה בשבעים מילים בודדות במקרא המתפרשות על פי לשון חז"ל.⁵⁰

משני התרגומים 'אלמד'ראה' (=המתגלגלת) ו'אלמד'רה' (=המקולקלת) עולה שצורת 'וְהַזֹּרָה' מתפקדת כשם תואר בנקבה (=וְהַזֹּרָה), וראה להלן.⁵¹

- 47 כנראה צריך לקרוא 'מַדְרָאָה' בבניין השני בערבית.
 48 חוליץ יב, ג; תוספתא, תרומות ט, ה; בבלי, חוליץ סד ע"ב, ועוד, וראה אברמסון, משנה ותלמוד, 27.
 49 ראה יפת, ב, 438 = |281ב: 12. וכן אבן בלעם על אתר, שהוסיף: "אי אלמכ'תלטה אלביאיץ' באלצפרה" (=כלומר החלבון מעורב בחלמון).
 50 "אלמד'רה", ובפירושו לתרגומו (רצהבי, ישעיהו, עמ' רלה, 31-32): "אלביצה אלפאסדה אלמד'רה[...] והי לפטה מן אלסבעין [אל]מסתכ'רג'ה מן אלמשנה" (=הביצה הנפסדת המקולקלת[...]) והיא מילה משבעים [המילים] המתפרשות [וראה בלאו, מילון, 173, خرچ X] מן המשנה. דברים דומים מאוד אומר רס"ג (סבעין, עמ' 31, מס' 49): "אלמד'רה עלי מא יקולון פי אלמשנה ביצים מוזרות" (=הנפסדת' כפי שאומרים במשנה 'ביצים מוזרות' [חוליץ יב, ג; תוספתא, תרומות ט, ה; בבלי, חוליץ סד ע"ב, ועוד]).
 51 פירוש אחר הביא דב"א (א, 506: 89): "אלמצר ואלעצר" (=מיצוי וסחיטה [בלאו, מילון, 662, مصر II]), ותרגם את פסוקנו: "מן עצהא ואפקסהא יכ'רג' לה אפעה" (=מי שסוחטה ומבקעה, יוצא לו אפעא ובלאו, מילון, 511, قفس II), וכמוהו בלשון 'עצר' תרגם בן מובארך (א, 286: 15-16): "אלעצר ואלתעציר". כך גם מנחם (פיליפ', 83 – בדיל', *161-162*): "הבצה הנרשת בהבקעת לא יצא ממנו כי אם אפעא", וכמוהו יפת (ב, 439 = |282א: 13-16) ורד"ק על אתר.

ה. עֲצוּמוֹתֵיכֶם (ישעיהו מא, 21)

המקור: עֲצוּמוֹתֵיכֶם עִיִּי מֵאֲתַכֶּם יַעֲנִי חֲגִ'ג'כֶּם אֶלְקוּיָה וַיִּקְאֵל מִשֹּׁאג'רֵאֲתַכֶּם מִן וַיִּבֶן עֲצוּמִים יִפְרִיד

התרגום: עֲצוּמוֹתֵיכֶם – עִיִּי מֵאֲתַכֶּם – גדולותיכם, רוצה לומר: טיעוניכם החזקים. ויש אומרים: מִשֹּׁאג'רֵאֲתַכֶּם – מריבותיכם, מן וַיִּבֶן עֲצוּמִים יִפְרִיד (משלי יח, 18).

אבו אלפרג' תרגם מילולית על ידי המקבילה האיטימולוגית בערבית 'עִיִּי מֵאֲתַכֶּם', והסביר שהכוונה בהקשר לטיעונים החזקים (כנראה של הגויים) בוויכוח. לא מצאתי פירוש דומה מילולית לפירושו של אבו אלפרג', אך נראה שרקע לכך נמצא בפירושו של יפת על אתר. יפת תרגם: "מעט'מאתכם" (מהולליכם),⁵² ופירש: "נאט'רוני יא גויים ואט'הרו חג'תכם" (=התווכחו עמי, הוי הגויים, והוכיחו את טענתכם).⁵³ הפירוש השני: 'משאג'ראתכם' (=מריבותיכם) בא בשם יש'אומרים, והוא על פי התקבולת ל'רִיבְכֶם' שבפסוק. אבו אלפרג' גזר את המשמעות מן 'עֲצוּמִים יִפְרִיד' (משלי יח, 18), שתרגמו במקומו ב'תפסיר אלא לפאט'⁵⁴ מילולית, כמקובל, לדעתו: "ובין אלעט'ימין פי אלכ'לף" (=ובין הגדולים במחלוקת), והוסיף בשם יש'אומרים: "ויקאל בין אלמתשאג'רין מן הג'ישו עֲצוּמוֹתֵיכֶם אלד'י פסר פיה איצ'א משאג'ראתכם" (=ויש אומרים: 'אלמתשאג'רין' [=הרבים], מן 'הג'ישו עֲצוּמוֹתֵיכֶם' [ישעיהו מא, 21], שתורגם גם כן 'משאגראתכם' [=מריבותיכם]).⁵⁵

52 הכוונה לאילילים שלכם (ראה ההערה הבאה). ראה יפת (ב, 259 | =100ב: 13), ושם הנוסח: "במנטמאתכם" (טעות).

53 ראה יפת (ב, 260 | =101א: 5-8) הממשיך: "... ת'ם קאל אנה אנאט'ר ען אמתי ואט'הר חג'תהא... האתו אנתו יא גויים מעט'מאתכם אלתי תעברוהא חתי תנאט'ר ען נפסהא" (= ... אחר כך אמר אני אתווכח בשם עמי ואביא את טיעונו... הביאו אתם, הוי הגויים, את מהולליכם, אשר אתם עובדים אותם, כדי שיתווכחו בשם עצמם). נראה שיש כאן דימוי, שכביכול, אלוהים מנהל ויכוח בשם עמו עם האילילים שהגויים עובדים אותם, חולקים על אלוהי ישראל וטוענים נגדו.

54 ראה כתב יד NLR Evr.-Arab. I. 2890, 144א.

55 כנראה, על פי משנה, סנהדרין לא, ב: "שנים שנתעצמו בדין". כמו רס"ג על אתר: "ד'וי משאג'רתכם" (=המתעצמים בריב מטעמכם). וכן אבן בלעם, ראב"ע ורד"ק על אתר.

1. בְּרִיחִים (ישעיהו מג, 14)

המקור: בְּרִיחִים פי אלריחאית מן רוחות יעני אלמראכב אלסריעה אלסיר כאלריח ויסמיהא אלעראקיון טיאראת ויקאל אלאנג'אד אלעוארץ' יעני אלמלוך אלאקויא אלמשהין בדלך כקו נַחֵשׁ בְּרִיחַ

התרגום: בְּרִיחִים – בְּרִיחִיָּאת, מן 'רוחות', רוצה לומר: <ב>כלי השיט המהירים בהפלגתם כמו הרוח, ואנשי עירק מכנים אותם טִיֶּאֶרֶאת.⁵⁶ ויש אומרים: אֶלְאֶנְג'אד אֶלְעוֹאֶרֶץ' – האמציים ה'בריחים', רוצה לומר: המלכים החזקים המדומים בכך, כאמרו 'נַחֵשׁ בְּרִיחַ' (ישעיהו כז, 1).

אבו אלפרג' תרגם את 'בְּרִיחִים' הקשה הן בפירושה הן במבנה שלה,⁵⁷ 'פי ריחאית', שהיא מין כלי שיט, כנראה על פי התקבולת ל'בְּאֶנְיֹות' שבפסוק. 'ריחאית', והכוונה לסירות מהירות כמו הרוח, שמכנים אותן בעירק 'טיאראת'. כנראה, סבר ש'בְּרִיחִים' היא צורת ריבוי של 'רִיחַ' היחידאית (הנגזרת מן 'רוח'), והבי"ת אות נוספת, ואינה יסוד. כמו פירושיהם של יפת על אתר⁵⁸ ורב"א.⁵⁹ ונראה שאבו אלפרג' שילב בין שני הפירושים.

56 מילולית: 'עפיפונים', והכוונה לסירות מהירות.
 57 לתיאור קושי זה טובים כאן דברי דב"א (ב, 274: 145-146) לאחר דיון ארוך בצורה: "לעמרי אן גריב פי אללגה בריחים במשוטין" (=אני נשבע [באלהים], ש'בְּרִיחִים' [ישעיהו מג, 14], 'במשוטין' [תרגומה הארמי, שפרבר, תרגום, ג, 88] הן מוזרות בלשון).
 58 יפת (ב, 2283 [=126ב:12],) וכמוהו תנ"א, תרגמו: "באלטיאראת", מילולית: 'בעפיפונים', והכוונה לסירות רוח. ובפירושו מוסיף יפת (ב, 2284 [=127ב:4]): "ועלי אלתפסיר אלאל תכון אלכא מ'רכבה ואלאסם מנהא רִיחַ והו אסם אלסמאריה אלצגירה אלזכזב אלטיאר" (=ולפי הפירוש הראשון תהיה הבי"ת נוספת, וצורת השם ביחיד ממנה היא 'רִיחַ', והיא הסירה הקטנה [המכונה] הקיפור המעופף), וראה בלאו, מילון, 309, سَمَارِيَّة; אבישור, מילון, א, 433, 'זכזב'.
 59 דב"א, א, 273: 133-137: "וענדי אן אלבי פי בריחים גיר אצליה מת'ל באניות קאל לסבכסם ארסלת אהל בבל פי אלסבי ואחדרתהם פי אלמראכב אלריחיה כלהם וכשדים פי אלספן..." (=ולגבי, הבי"ת ב'בְּרִיחִים' [ישעיהו מג, 14] אינה שורשית, כמו [הבי"ת של] 'בְּאֶנְיֹות'. אמר: בגללכם שלחתי את אנשי בבל בשבי והורדתי אותם, כולם, בסירות הרוח. ואת פְּשָׁדִים הורדתי באוניות...). וכן, ת"י על אתר (שפרבר, תרגום, ג, 88): "במשוטין" (=בספינות משוט).

הפירוש השני בא בשם יש-אומרים, ולפיו 'בְּרִיחִים' היא ריבוי של 'בְּרִיחַ' (ישעיהו כז, 1), והבי"ת אות יסוד. והתרגום לערבית: 'אנג'אד' (=אמיצים), ודומו המלכים החזקים ל'בריחים'. והוא פירוש הבא גם אצל יפת⁶⁰ ודב"א⁶¹ בשם יש-אומרים.

ד. ה. השוואה למקביל האטימולוגי בערבית באה בשם יש-אומרים

להבדיל מן המקומות הרבים שבהם הציע אבו אלפרג' שני פירושים לצורה המקראית, ופירושו שלו התבסס על השוואה למקביל האטימולוגי בערבית, נמצאו שתי דוגמאות בלבד בפירוש ספר ישעיהו, שבהן הפירוש, שיסודו בהשוואה למקביל האטימולוגי בערבית בא בשם יש-אומרים, והוא שונה מפירושו של אבו אלפרג'.

א. נְחֻלָּה (ישעיהו יז, 11)

המקור: נחלה וגע מתל נְחֻלָּה מְכַתִּי וקיל נחלה למגיהא תקילה מתל נְחֻלָּה נְחֻלָּה לְיִשְׂרָאֵל ואסם אלוגע יגי כפיפא מתל נְחֻלָּה מְכַתִּי מְכָה נְחֻלָּה מְאָד

התרגום: נְחֻלָּה⁶² – וְגֵ'ע' – כאב, כמו נְחֻלָּה מְכַתִּי (ירמיהו י, 19), ונאמר: נְחֻלָּה – רכוש, קניין, מכיוון שבאה ככדה, כמו נְחֻלָּה נְחֻלָּה לְיִשְׂרָאֵל (תהלים קלה, 12). ו'נְחֻלָּה' כשם ל'כאב' באה רפה, כמו נְחֻלָּה מְכַתִּי (ירמיהו י, 19), מְכָה נְחֻלָּה מְאָד (ירמיהו יד, 17).

אבו אלפרג' פירש 'נְחֻלָּה' הקשה בשני אופנים:

הראשון: הוא פירושו שלו עצמו. אבו אלפרג' תרגם בלשון 'וג'ע' (=כאב)⁶³ והיא לדעתו, באה 'רפה' ('כ'פיפא'), כלומר ניקוד החי"ת ללא תנועה הוא 'כ'פיף' (=רפה), ולא ידוע לי מינוח כזה ממקור אחר.

60 יפת (ב, 284א |127א|: 13-284ב |127ב|: 3): "וקאל מפסר אכ'ד... אחרת אג'לאהא מנהא... ופסר בְּרִיחִים אג'לא אקויא... וג'על אלבא ג'והריה" (=ואמר פרשן אחר... הורדתי גדוליה ממנה... ותרגם 'בְּרִיחִים', גדולים, חזקים... וקבע הבי"ת אות יסוד).

61 דב"א, 273: 126-133: "ולנא בריח שי עריץ' ג'ליל... ועלי תמת'ל אלמלוך ואלאג'לא קיל... לויתן נחש ברח... ויקאל אן מת'לה והורדתי בריחים כלם אחרד אלאג'לא כלהם מן מראתבהם" (=ויש 'בְּרִיחַ' [בהוראת] דבר רחב עצום... וכדימוי למלכים ולעצומים נאמר... 'לויתן נחש ברח' ישעיהו כז, 1)... ויש אומרים, שכמוהו 'והורדתי בְּרִיחִים כָּלָם' (ישעיהו מג, 14), 'אוריד את העצומים כולם מעמדוהיהם'). רס"ג על אתר: "הארביץ" (=בורחים), כנראה, מעין סביל בהוראה אקטיבית.

62 כך בספרינו, ויש 'נְחֻלָּה', ראה גינצ', תנ"ך.

63 כנראה, דומה לראב"ע על אתר: "ביום נחלה תחסר 'מכה', והנה נחלה תואר ל'מכה'", ורד"ק על אתר: "ביום שבאה לך המכה הנחלה"

השני: פירוש נוסף בשם יש-אומרים: 'נחלה' (=רכוש, קניין).⁶⁴ והוסיף, שהחי'ת 'ת'קילה' (=כבדה). כלומר, הניקוד בחטף-פתח לעומת שווא נח הוא 'ת'קיל' (=כבד). וגם מינוח כזה אינו ידוע ממקור אחר. בוודאי, לא מפירוש יפת על אתר (ב, 6א:3), שתרגם ופירש מילולית בלשון 'נחלה', אך לא נדרש לשאלת הניקוד. גם דב"א (ב, 263:40-264:45) פירש באותם הלשונות, אך בדרך אחרת. הוא הבחין בין 'נַחְלָה' בתנועת החי'ת ("בחרכה אלחית"), שעניינו "אנתחאל נחלה" (=לנחול נחלה), לבין 'נַחְלָה' בחי'ת ללא תנועה ("בסכון אלחית"), שעניינו "אוג'אע" (=כאבים).

ב. וּפְרָשׁוֹ (ישעיהו כח, 28)

המקור: וּפְרָשׁוֹ וּקְסוּלָה מִן אֶלְמוּצֵעַ וּקְאָל וּפְאָרְסָה יַעֲנִי אֶלְדְּרָאס אֶלְג'אֶלְס עֲלֵי אֶלְטְרַבִּיל לִידְרַס אֶלְזֹרַע שְׁבָה אֶלְפְּאָרְס

התרגום: וּפְרָשׁוֹ – וּקְסוּלָה – ותבואתו שנקצרה טרם הבשלתה, מן ההקשר. ויש-אומרים: וּפְאָרְסָה – וּפְרָשׁוֹ, רוצה לומר: (האיש) הדש היושב על המורג, כדי לדוש את התבואה, דומה לפרש.

'וּפְרָשׁוֹ' היא קשה במשמעותה, בגיזרונה ובתצורתה. הוצעו כאן שני פירושים: הראשון: אבו אלְפַרְג' סבר, שהיא צורה יחידאית במשמעה ותרגמה על פי ההקשר בלשון 'קְסוּלָה' (>'קצולה'), שהיא 'תבואה ירוקה שנקצרה טרם הבשלתה'.⁶⁵ השני: בשם יש-אומרים: 'ופארסה' (=ופרשו), ביחיד, והכוונה לאיש הדש את התבואה, הדומה לפרש. 'פארס' בערבית הוא המקביל האיטימולוגי של 'פָּרֵשׁ' בעברית, והוא כמו יפת על אתר, שתרגם (ב, 117ב:8): "וקצולה", ובפירושו לתרגומו (ב, 118א:5-7) הביא יפת, בשם יש-אומרים, את שני הפירושים שבפירוש אבו אלְפַרְג' לפסוקנו (ב, 118א:5-7): "וקו' וּפְרָשׁוֹ קִיל אַנְה אֶלְקִצִּיל כְּמֵא קֶלֶת פִּי אֶלְעֵבֵאֲרָה וְקִיל אַנְה אֶלְרֵאֲכַב עֲלֵי אֶלְמוּרְג' וְהוּ אֶלְאֶקְרַב" (=ואמר' וּפְרָשׁוֹ', נאמר שהוא 'אלקציל' =תבואה שנקצרה טרם הבשלתה), כפי שאמרתי בתרגום. ונאמר, שהוא הרוכב על המוריגים, והוא הקרוב יותר).⁶⁶

64 ראה בלאו, מילון, 684, נַחְלָה. רס"ג על אתר תרגם "מנחל" (=לנחול נחלה).

65 נראה ש'קְסוּלָה' התפתחה מן 'קציל' (قَصِيل), שהוא במילונים 'תבואה שנקצרה ירוקה טרם הבשלתה', וכך תרגמתי, וכך נמצא בתנ"א על אתר: "וינחי קצילה" (=ומניח את קצירו), בעקבות ת"י על אתר: "ומפריש ית עבורא" (שפרבר, תרגום, ג, 55), וראה אבישור, מילון, ג, 428, 'קציל': "עשב ירוק מוכן לקציר". וקרוב באצול, 131:1-2: القصلان اريد الزرع المقصول وهو المقطوع ما قصلت اطرافه; ושרשים, 90: "והוא השחת ר"ל התבואה שחותכין קצותיה" (ראה גם דרוי, מילון, ב, 360).

66 וגם דב"א (ב, 485:125) תרגם בלשון 'פרסאן', ורס"ג על אתר: "ומרכבה" (=ומרכבה

ה. תרגום באמצעות מקביל אטימולוגי בערבית בלויית פירוש דקדוקי תומך

א. אַחְסָם לָךְ (ישעיהו מח, 9)

המקור: אחטם לך אכתטם לך מקאם אַחְסָם לָךְ מן לא תַחְסוּם שוֹר בְּדִישׁוֹ

התרגום: אַחְסָם לָךְ – אַכְּתַטֵּם לָךְ – אאריך את אפי לך, במקום 'אחסם לך', מן לא תַחְסוּם שוֹר בְּדִישׁוֹ (דברים כה, 4).

אבו אלפרג' פירש את 'אַחְסָם' היחידאית על ידי השוואה למקביל האטימולוגי בערבית 'אכ'תטם', מן הפועל 'כ'טטם', שמשמעותו בערבית 'לחסום', ומן 'כ'טטם, מ'כ'טטם', שהוא 'לחסום', 'אף' בערבית. כמו בן קוריש (רסאלה, 316-317), שהביא 'אַחְסָם לָךְ' (ישעיהו מח, 9) ברשימת ההשוואה בין העברית לערבית ובן ברוך, שציין את ההשוואה במפורש (מואזנה, 46): "מג'אנס ללכ'טם" (=דומה ל'כ'טטם' – לחסום).⁶⁷ אבו אלפרג' גם הוסיף הסבר דקדוקי פנים-עברי המבוסס על חילוף אותיות טי'ת > סמ"ך, שהזכיר גם בדקדוקו.⁶⁸ כלומר, 'אחטם' > 'אחסם', וההוראה מושאלת 'אחטם את אפי' < 'אאריך את אפי'.

נראה שאבו אלפרג' העדיף לפרש על ידי השוואה לערבית, ונימק את הסברו על ידי חילוף אותיות טי'ת > סמ"ך, אגב השוואה ל'תַחְסוּם' (דברים כה, 4) המקראית, ולא גזר את המשמעות מן 'חוטם' שבלשון המשנה,⁶⁹ כמו יפת, למשל, שתרגם: "אכ'טם ענך" (=אחטם את אפי ממך), והשווה ללשון חז"ל.⁷⁰

שלו).

67 בן ברוך (מואזנה, 46) הוסיף: "יקאל כטמת גיטי אמסכתה ואלחא] ואלכא ענדנא ואחד" (=אומרים 'כ'טמת גיטי' | = 'כ'טמת' כעסי, 'אַמְסַכְתָּה' | = חסמתיו <הארכתי את אפי>), והחיי"ת והח'א הן היינו הך אצלנו).

68 ראה כאפי, א, 514-515.

69 למשל, יבמות טז, ג, ועוד.

70 ראה יפת על אתר (ב, 335 [=178ב]: 15-336א [179א: 3]), שפירש: "אעלם אן אַחְסָם מענאה כמעני (ככה": במעני) אחסם לאן אלאנף יסמא חוּטֵם והו כלאם מגאי... פקאל אני אצבר..." (=דע ש'אַחְסָם' [ישעיהו מח, 9] משמעותו כמשמעות 'אַחְסָם', מכיוון שהאף מכונה [בלשון חכמים] 'חוטם', והוא נאמר בהשאלה... ואמר 'אני אאריך את אפי'...). וגם יהודה בן קוריש (רסאלה, 178-179, 316-317) השווה ללשון חז"ל, אך, כאמור לעיל, גם לערבית. ועוד פירשו במשמעות 'אחטם' < 'להאריך אף' ('אכ'תטם', 'אכ'טם', 'אמהאל' ועוד), אך בדרכים שונות: רס"ג על אתר; מנחם (פיליפ', 87 – בריל', *172); דב"א, א, 534: 37-41; חיוג', נתף, 184-185 (בשם יש-אומרים); ריב"ג, אצול, 220, הערות 26, 27; אבן בלעם על אתר; עב"ס (ממן, עב"ס, 222-223); ראב"ע, תנ"א ורד"ק על אתר.

ב. נְגִשְׁשָׁה (ישעיהו נט, 10)

מקור: נְגִשְׁשָׁה נְגִסס אלגמאל במת'אבה מים מן יִמְשְׁשׁוּ חֶשֶׁךְ

תרגום: נְגִשְׁשָׁה – נְגִסְס (נמשש), הגימ"ל במעמד מ"ם, מן יִמְשְׁשׁוּ חֶשֶׁךְ (איוב יב, 25).

'נְגִשְׁשָׁה' היא צורה יחידאית שמשמעה על פי ההקשר הוא 'לִמְשֵׁשׁ'. אבו אל־פַּרְג' תרגמה על ידי השוואה למקביל האטימולוגי בערבית, 'נג'ס'ס' (=נמשש), וביסס את הסברו על ידי חילוף אותיות פנים-עברי, גימ"ל > מ"ם: גש"ש – מש"ש. הפירוש כאן הוא קצר ויסודו ב'כאפי':⁷¹ "אלגמאל... ופיה מא ינוב מנאב מים נחו אלגמאל אתי פי נגששה כעורים לאנה לאג'ל אלקרינה יקרב אנה מת'ל ימשש העור" (=האות) גימ"ל... ויש שהיא במקום מ"ם, כמו הגימ"ל אשר ב'נְגִשְׁשָׁה כְּעוֹרִים' (ישעיהו נט, 10), מכיוון שעל פי ההקשר קרוב שהוא כמו 'יִמְשֵׁשׁ הָעוֹר' (דברים כח, 29)).⁷²

יהודה בן קוריש הביא את ההשוואה 'נְגִשְׁשָׁה' – נְתַגְסְס ברשימת השוואות לערבית,⁷³ ובן ברוך הזכירה במפורש (מואזנה, 167): "מג'אנס לג'ס" (=דומה ל'ג'ס' | 'מישוש' בערבית)).⁷⁴

בלשון 'נג'ס'ס' תרגמו גם יפת (ב, 441 | =283ב: 2), רס"ג, ותנ"א על אתר; דב"א (א, 354: 43), ואבן בלעם על אתר, שגם השווה, במפורש, לערבית: "כמא פי אלסאן אלערבי" (=כפי שבערבית).

1.3. תרגום באמצעות מבנה דקדוקי מקביל בערבית

מְסַעַף פוֹרָה (ישעיהו י, 33)

המקור: מְסַעַף פוֹרָה מַגְצָן אֲלַגְצָן מִן וְתַרְבִּינָה סְרַעְפוֹתָיו וְתַאֲרֻכָּהּ פְּאוֹרוֹתָיו יַעֲנִי קֶאֱטַע אֲלַגְצָן מִתַּל מְעוֹלָל אֲלִדִי יַפְסֵר מַכְצַל וּמַעֲנֵאָה קֶאֱטַע אֲלַכְצַל

התרגום: מְסַעַף פוֹרָה – מַגְצָן הַעֲנַף, מִן וְתַרְבִּינָה סְרַעְפוֹתָיו וְתַאֲרֻכָּהּ פְּאוֹרוֹתָיו (יחזקאל לא, 5), כלומר 'כורת הענף', כמו מְעוֹלָל, אשר מתורגם מְכַצֵּל, ומשמעותו: 'כורת את העוללות'.

71 ראה כאפי, א, 508-509.

72 כך גם ראב"ע ורד"ק על אתר: "כמו נמששה". ראב"ע מביא גם בשם יש-אומרים, שהיא מגזרת 'גוש עפר' (איוב ז, 5).

73 ראה בקר, רסאלה, 302-303; 332-333.

74 ראה גם בן מובארך, א, 11-12: "אלג'סוס ואלתג'סיס".

מפירושו זה עולה ש'מִסְעָף' הוא פועל גזור-שם שנגזר, כנראה, מן 'סְעִיפָה' (ישעיהו כז, 10),⁷⁵ ואבו אלפרג' תרגמו על ידי פועל גזור-שם בערבית גֶצֶן, שנגזר מן גֶצֶן (=ענף), במשמעות 'לכרות את הענף'.⁷⁶

אבו אלפרג' השווה לפועל גזור-שם אחר בעברית, 'מְעוֹלֵל', שנגזר מן עוֹלֵלוֹת (ישעיהו יז, 6) ותרגמו על ידי פועל גזור שם בערבית 'כְּצָל', שמשמעותו 'לכרות את'.⁷⁷ בלשון 'כְּצָל' תרגם אבו אלפרג' גם את 'תְּעוֹלֵל' (דברים כד, 21): 'תכ'צל מן עולל יעוללו כגפן' (= 'תכ'צל [=תכרות את העוללות], מן עולל יעוללו כגפן [ירמיהו ו, 9]).

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבו אלפרג', ישעיהו:

'תפסיר אלאלפאט' לספר ישעיהו מאת אבו אלפרג' הארון – כ"י הספרייה הלאומית של רוסיה, מס' NLR Evr.-Arab. I. 1346 א-172-134
אבישור, מילון:

'אבישור, מילון לערבית היהודית הכתובה והמדוברת של יהודי עיראק 1600-2000, א-ג, תל אביב-יפו תש"ע
אבישור, תנ"א:

'אבישור, תרגום קדום לנביאים אחרונים בערבית-יהודית בבליית וסורית (עֲדָה וְלִשׁוֹן כב), ירושלים תשנ"ח
אבן בלעם, ישעיהו:

פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, מהדורת מ' גושן-גוטשטיין (סייע בידו מ' פרץ), רמת גן תשנ"ב
אברמסון, משנה ותלמוד:

ש' אברמסון, "משנה ו'תלמוד' (גמרא) בפי קדמונים", בתוך: ספר דב סדן – קובץ מחקרים מוגשים במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ש' ורסס ואחרים, ירושלים תשל"ז, 23-43

75 כך במפורש, אבן בלעם על אתר: "פעל משתק מן סעיפיה אלתי הי אלאגצאן" (=פועל גזור מן סְעִיפָה וישעיהו כז, 10 שהם הענפים).

76 גם יפת על אתר תרגם באמצעות פועל גזור-שם ובאותה ההוראה כאבו אלפרג': 'סִגְ'נַב' (=כרת סעיפים) הנגזר מן 'סִגְ'נַב' (=ענף), אך אבו אלפרג' לא קיבל את תרגומו. יפת תרגם (א, 121א: 2): 'מִשְׁגֵּ'נַב אֶלְקֵצֵ'בַאן" (=כורת את הענפים), ובפירושו (שם, 121ב: 4): "קטע אלסג'אניב אלד' הי סְעִפּוֹת" (=כורת את הענפים שהן סְעִפּוֹת). זו כוונת הפירוש ב'אצול' (486: 25-26/א"ת, 342) על פסוקנו: مطرف الغصن ای قاطعه ای يشذب اغصانها ('מטרף' הענף, כוונתו: כורת את [קצוות]יו, כלומר, כורת סעיפיה).

77 'כְּצָל' במשמעות 'כרת עוללות' נמצא בדיאלקט של בית ג'ן. אני מודה לידידי מר מאדי קבלאן מאוניברסיטת תל אביב, על שמסר לי מידע זה.

אלדר, גלוסוגרפיה:

א' אלדר, "הגלוסוגרפיה המקראית באזור הדיבור הערבי במזרח", העברית ואחיותיה
א (תשס"א – 2001), 25-23

אלדר, תורת:

א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הוריית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים
תשנ"ד-1994

אצול:

ראה ריב"ג, אצול

בארתלמי, מילון:

A. Barthélemy, *Dictionnaire arabe-français – Dialectes de Syrie: Alep, Damas, Liban, Jérusalem*, I-V, Paris 1953-1954

בלאו, דקרוק:

י' בלאו, דקרוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשנ"ה

בלאו, מילון:

י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו

בן ברון, מואזנה:

יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה בין אלגה אלעבראניה ואלערביה אשר חברו
אבו אברהים יצחק בן ברון הספרדי, מהדורת פ' קוקובצוב, ס"ט פטרבורג 1890
(דפוס צילום: ירושלים תשל"א), 1-98

בן מובארך, א-ב:

Šelomo ben Mobarak ben NāYDr, *Libro de la Facilitación KDtÁb At-taysDr*
(*Diccionario JudeoÁrabe de Hebreo Bíblico*), *Introducción, Edición y Traducción José Martínez Delgado*, I-II, Granada 2010

בן קוריש, רסאלה:

ראה בקר, רסאלה

בסל, החלק הראשון:

נ' בסל, "החלק הראשון של 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון ותלותו
ב'כתאב אלאצול פי אלנחו' לאבן אלסראג'", לשוננו סא (התשנ"ח), 191-209

בסל, השוואה:

נ' בסל, "על השוואת לשונות ב'תפסיר אלאֶלְפֶאט' אלצעבה פי אלמקרא" לאבו
אלפרג' הארון – השוואות ללשון חכמים ולארמית, נתקבל לפרסום ב'מחקרי
לשון' – ספר היוכל לכבוד הפרופ' אהרן ממן, האוניברסיטה העברית, ירושלים
[ברפוס]

בסל, גַתְף:

נ' בסל, כתאב אלגַתְף לר' יהודה חיגו', תל אביב תשס"א-2001

בסל, קטע חדש:

נ' בסל, "קטע חדש באותיות ערביות מן 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג'
הארון – סוגיית פועל עומד ופועל יוצא", בתוך: נטעי אילן: מחקרים בלשון

- העברית ובאחיותיה מוגשים לאילן אלדר, בעריכת: מ' בר-אשר וע' מאיר, ירושלים (תשע"ד-2014), 248-225
 בסל, ריאליה:
 נ' בסל, "מענייני הריאליה ב'תפסיר אלאפאט' אלצעבה פי אלמקרא לאבו אלפרג' הארון", נתקבל לפרסום בספר היובל לכבוד הפרופ' אפרים חזן, אוניברסיטת בר-אילן
 בקר, בן ברון:
 ד' בקר, מקורות ערביים של 'ספר ההשוואה בין העברית והערבית' ליצחק בן ברון, תל אביב תשס"ה-2005
 בקר, רסאלה:
 ה'רסאלה' של יהודה בן קוניש, מהדורת ד' בקר, תל אביב תשמ"ד
 ברגותי, מילון:
 عبد اللطيف البرغوثي, القاموس العربي الشعبي الفلسطيني – اللهجة الفلسطينية الدارجة, البيرة, (1987) 1, (1993) 2, (1998) 3
 גולדשטיין, גלוסר:
 M. Goldstein, "Arabic Book Culture in the Work of a Jerusalem Karaite: AbÜ-I-Faraj HÁrÛn and his *Glossary of Difficult Biblical Words*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164 (2014), 347-375
 גולדשטיין, תלכ"ץ:
 M. Goldstein, *Karaite Exegesis in Medieval Jerusalem – The Judeo-Arabic Pentateuch Commentary of YÛsuf ibn NÛÎ and AbÛ al-Faraj HÁrÛn*, Tübingen 2011
 גינצ', תנ"ך:
 כ"ד גינצבורג, תורה נביאים וכתובים מדויק היטב על פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים, לונדון (מהדורה שנייה), א-ד, 1926
 דב"א, א-ב:
 S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as KitÁb JÁmiÝ al-AlfÁÛ (Agr!zn) of David ben Abraham Al-FÁsÐ*, New-Haven, Vol. I (1936), Vol. II (1943)
 דוזי, מילון:
 R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, I-II, Leiden 1881 (repr.: Beirut 1968)
 חיוג', נתף:
 ראה בסל, נתף.

יפת, ישעיהו:

פירוש יפת בן עלי לספר ישעיהו: (א). הקדמה, פירוש הפרקים א-טז – כ"י הספרייה
הלאומית של רוסיה, מס' 568; NLR Evr.-Arab. I, 568; (ב). פירוש הפרקים יז-סו – כ"י
הספרייה הלאומית של רוסיה, מס' 569; NLR Evr.-Arab. I, 569

כאן, טקסטים דקדוקיים:

G. Khan, *Early Karaite Grammatical Texts – Masoretic Studies 9*, Atlanta
2000

כאן, מסורות מזרחיות:

G. Khan, "The Early Eastern Traditions of Hebrew Grammar", in N. de
Lange (Ed.), *Hebrew Scholarship and the Medieval World*, Cambridge 2001,
pp. 77-91

כאן ואחרים, אלכאפי:

G. Khan, M. Á. Gallego, J. Olszowy – Schlanger, *The Karaite Tradition
of Hebrew Grammatical Thought in its Classical Form: A Critical Edition
and English Translation of al-KitÁb al-KÁfġĐ al-LuĒa al-ĪbrÁniyya*,
Leiden-Boston 2003

כאפי:

כתאב אלכאפי לאבו אל־פַּרְג' הארון, ראה לעיל, כאן ואחרים, אלכאפי

מושתמל:

כתאב אלמושתמל לאבו אל־פַּרְג' הארון, ראה לעיל, בסל, החלק הראשון.

ממן, המחשבה:

א' ממן, "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים", מחקרים בלשון
ז (התשנ"ו), 79-96

ממן, המקור:

א' ממן, "המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אל־פַּרְג' הרון", מחקרים בלשון העברית
ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' ברי־אשר, ירושלים התשנ"ו,
119-149

ממן, השביעי:

א' ממן, "סדר ומשמעות באותיות השורש – החלק השביעי מן 'כתאב אלְמִשְׁתַּמֵּל'
לאבו אל־פַּרְג' הרון", פעמים 89 (תשס"ב), 83-95

ממן, עב"ס:

א' ממן, כתאב אלנתף: פירושו הדקדוקי של ר' יהודה חיוג' לספרי נביאים בעיבוד
עלי בן סלימן, ירושלים תשע"ב-2012

מנחם, בדיל':

MēnaĒlem ben Saruq Maġberet, Edición crítica e intraducción de A. Sáenz-
Badillos, Granada 1986

מנחם, פיליפ':

מחברת מנחם, מהדורת צבי פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג 1854 (דפוס צילום ירושלים [תש"ד])

ראב"ע, ישעיהו:

פירוש ר' אברהם אבן עזרא לישעיהו, בתוך: מ' כהן (מהדיר), מקראות גדולות – הכתר, רמת גן תשנ"ו

ריב"ג, אצול:

A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu 'l-Walid Marwân ibn Janâh, Called Rabbî Jônâh*, Oxford 1875 (repr.: 1968)

ריב"ג, שרשים:

ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק חברו בלשון ערב ר' יונה בן גנאה והעתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו

רייט, דקדוק:

W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language, Third Edition*, Cambridge 1967

רס"ג, ישעיהו:

תפסיר ישעיה לרב סעדיה גאון (כתאב אלאסתצלאח), מהדורת י' רצהבי, קרית אונו תשנ"ד

רס"ג, סבעין:

"כתאב אלסבעין לפט'ה לרב סעדיה גאון", בתוך: ספר זכרון ל' גולדציהר, בעריכת ד"ש לוינגר ואחרים, ב, ירושלים תשי"ח, 1-48

רס"ג, תורה (דרנבורג):

J. Derenbourg, *Version arabe du Pentateuque de R. Saadia ben Iosef al-Fayyoûmi*, Paris 1893

רצהבי, ישעיהו:

רס"ג, ישעיהו

שפרבר, תרגום:

א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, א-ד, ליידין 1968-1959

שרוני, מילון:

א' שרוני (עורך), המילון המקיף ערבי-עברי, א-ג, תל אביב 1987

שרשים:

ראה ריב"ג, שרשים

ת"י:

תרגום יונתן, ראה שפרבר, תרגום

תנ"א:

ראה אבישור, תנ"א.